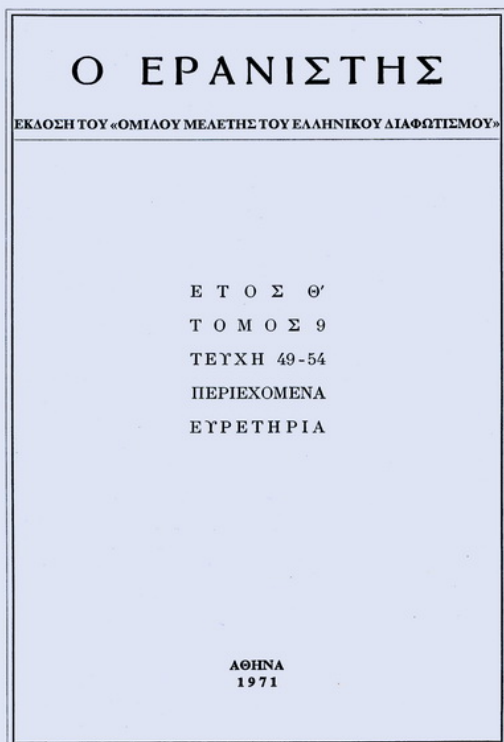

The Gleaner

Vol 9 (1971)

Μιά σύγκριση ανάμεσα στις δύο εκδόσεις της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγοπούλου

Κ. Λάππας, Π. Μιχαηλάρης

doi: [10.12681/er.9947](https://doi.org/10.12681/er.9947)

Copyright © 2016, Κ. Λάππας, Π. Μιχαηλάρης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Λάππας Κ., & Μιχαηλάρης Π. (2016). Μιά σύγκριση ανάμεσα στις δύο εκδόσεις της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγοπούλου. *The Gleaner*, 9, 73–78. <https://doi.org/10.12681/er.9947>

ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς πεντάτομης Ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου ἄρχισε νὰ βγαίνει σὲ τεύχη στὰ τέλη τοῦ 1860 κι' ὁλοκληρώθηκε τὸ 1874. Μία προσπάθεια γιὰ ἐπανεκδοση τῆς Ἱστορίας μὲ ἀνανεωμένη μορφή ἔγινε τὸ 1881· πραγματικὰ τὸ Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους κυκλοφόρησε ἓνα πρῶτο τεύχος, ἀλλὰ χωρὶς συνέχεια. Ἡ δευτέρα ἔκδοση τοῦ ἔργου πραγματοποιήθηκε ἀνάμεσα στὰ 1885 καὶ 1888¹.

Ὁ πέμπτος, καὶ τελευταῖος, τόμος τῆς Ἱστορίας περιλαμβάνει τὰ βιβλία ιγ' - ιε', τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν περίοδο ἀπὸ τοῦ 1204 ὥς τὰ νεώτερα χρόνια. Τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ τόμου μελετᾷ τὴν «ἐπιτολὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ»², ἡ ὁποία σημειώνεται μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους (1204) καὶ φθάνει ὥς τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (1453). Τὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ τόμου παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξη τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἐξαίροντας τοὺς συντελεστὲς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ρυθμίζουν καὶ δίνουν τὸ χαρακτῆρα στὸ ὑπόδουλο γένος. Στὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ τόμου περιέχεται ὁ Ἀγώνας τοῦ ἔθνους γιὰ τὴν πολιτικὴ του ἀποκατάσταση καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους.

Ἐπειδὴ παρατηρήθηκαν ὀρισμένες σημαντικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴ δευτέρα ἔκδοση τῆς Ἱστορίας, ἐπιχειρήσαμε μία σύγκριση, περιορισμένη ὅμως εἰδικὰ στὰ δύο τελευταῖα βιβλία τοῦ ε' τόμου (ιδ' καὶ ιε'). Οἱ διαφορὲς συνίστανται σὲ θέματα ἐξωτερικῆς μορφῆς

1. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου βλ. τὶς μελέτες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου*, π. «Ὁ Ἑρανιστῆς» 5 (1967), σελ. 145 - 155, *Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου (1849) καὶ ἡ ἀπάντησή τοῦ Ε. Καστόρη*, π. «Ὁ Ἑρανιστῆς» 4 (1966), σελ. 65 - 79, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ

ἔθνους» βιβλιογραφικὸ σημείωμα, π. «Ὁ Ἑρανιστῆς» 7 (1969), σελ. 193 - 202· ἐπίσης βλ. τὶς εἰσαγωγὰς τοῦ ἴδιου στὶς ἐκδόσεις «Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη»: *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (Ἡ πρώτη μορφή: 1853)*, Ἀθήνα 1970 καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, Ἀθήνα 1970.

2. Γιὰ τὴν καθιέρωση τοῦ ὅρου «νέος ἑλληνισμός» βλ. παρακάτω.

του κειμένου (γραμματικές κυρίως μεταβολές), σε θέματα περιχομένου και γενικώτερης διάρθρωσης τής ύλης.

Στη δεύτερη έκδοση είναι φανερό ή προσπάθεια του συγγραφέα να ανακατατάξει την ύλη έτσι, ώστε οι διάφορες νοηματικές ενότητες να αποκτήσουν αυτοτελή, πληρέστερη μορφή. Προς τοῦτο, αλλάζει μέσα στο κείμενο τής δεύτερης έκδοσης τη θέση πολλῶν παραγράφων και τις εντάσσει σε γενικότερες συγγενικές ενότητες. Στο βιβλίο ιδ' τα κεφάλαια γ' - η' δὲν είχαν την ίδια μορφή και στην πρώτη έκδοση, αλλά οι διάφορες παράγραφοι που τὸ ἀποτελοῦν ἦσαν κατανεμημένες σε διαφορετικά σημεία του κειμένου και δημιουργήθηκαν με τη νέα διάρθρωση τής ύλης³. Ἡ ἐνοποίηση αὐτὴ εἶχε ἐνίοτε ὡς ἐπακόλουθο τὴν πλήρη ἀποβολὴ μικρῶν ἢ μεγάλων παραγράφων, που δὲν μπορούσαν νὰ σταθοῦν πλέον μέσα στὰ νέα κεφάλαια⁴. Ἡ αὐστηρότερη, λογικότερη διάρθρωση τής ύλης συνδέεται στενὰ με τὴ χρήση ἰδιαιτέρων τίτλων που καθιερώθηκαν γιὰ τὰ κεφάλαια τής δεύτερης έκδοσης, πράγμα που ἀπαίτησε ὅπωςδήποτε κάποια πλέον καθορισμένη μορφή περιχομένων.

Ὡς πρὸς τὴ γλώσσα, σημειώνονται συχνὰ ἀπὸ τὴ μία έκδοση στὴν ἄλλη γραμματικές και συντακτικές μεταβολές, ὅπου παρατηρεῖται μία τάση γλωσσικοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ. Τοῦτο εἶναι περισσότερο φανερό στὰ ῥήματα : τύποι που παρουσιάζονται ἀπλούστεροι στὴν πρώτη έκδοση, παίρνουν στὴ δεύτερη λογιότερη μορφή⁵. Τὸ ἴδιο γίνεται και με τὶς ὀνομασίες πραγμάτων. Ἐνίοτε συνυπάρχουν τύποι τής μιᾶς και τής ἄλλης μορφῆς, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀναιρεῖ τὸν παραπάνω κανόνα. Λιγότερα εἶναι τὰ παραδείγματα που ἀφοροῦν στὴν ἀλλαγὴ τής σύνταξης. Ἀξιοσημείωτη ἐπίσης εἶναι ἡ μετατροπὴ περιφραστικῶν τύπων σε μονολεκτικούς, ἡ ὁποία καθιστᾷ τὸ λόγο κυριολεκτικὸ και λιτότερο : μία ἐνδειξη ἀκόμη ὅτι και ἡ γενικότερη δομὴ τοῦ λόγου τείνει πρὸς τὸν ἐξαρχαϊσμό. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται σε ἐπιθετικές μετοχές και ἐπιρ-

3. Τὸ κεφάλαιο γ' ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς σελ. 579 - 584 και 506 - 540 τοῦ ἀντιστοίχου κεφ. τής πρώτης έκδοσης· τὸ κεφ. δ' ἀπὸ τὶς σελ. 540 - 579· τὸ κεφ. ε' ἀπὸ τὶς σελ. 669 - 681, 694 - 696, 698 - 700 και 701 - 712· τὸ κεφ. στ' ἀπὸ τὶς σελ. 734 - 749, 696 - 698, 700 - 701 και 681 - 694· τὸ κεφ. ζ' ἀπὸ τὶς σελ. 712 - 729, 749 - 752 και 731 - 734· τέλος τὸ κεφ. η' ἀπὸ τὶς σελ. 584 - 669 και 752 - 753.

4. Σημειώνουμε τὶς ἐξῆς ἀποβολές : σελ. 729 - 731 (α' έκδοση), Δὲν ἔχομεν λοιπὸν... δυνάμεις· σελ. 988 - 989 (α' έκδοση), Ἐνταῦθα... καθήκον.

5. Τύποι τῶν δύο ἐκδόσεων ἀντιστοίχως : μηχανευόμενος - μηχανώμενος, ἐπατριάρχειεν - ἐπατριάρχει, ἐσύστησε - συνέστησε, καθ' ὅλοκληρίαν - πολλοῦ γε δεῖ, μετενάστευσαν - μετηνάστευσαν κ.λ.π.

ρήματα⁶. Κοντά στις παραπάνω μεταβολές της γλωσσικής μορφής του κειμένου, παρατηρείται και μία ιδιαίτερη φροντίδα του συγγραφέα, ή όποια αποβλέπει να καταστήσει την αφήγηση πιο άκριβη και εύσυνοπτη και επιχειρείται με την παράλειψη μικρών λεπτομερειών, όπου δεν φαίνονται αναγκαίες, με τη διασάφηση γενικοτήτων, όταν το νόημα είναι άσαφές κ.λ.π.⁷

Μία άλλη διαφορά μεταξύ των δύο εκδόσεων έγκειται στην προσθήκη ή την παράλειψη παραγράφων. Οί προσθήκες, αναφερόμενες σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, έχουν πληροφοριακό χαρακτήρα και προέρχονται, είτε από βιβλία που εκδόθηκαν μετά την πρώτη έκδοση της Ιστορίας ή προϋπήρχαν, είτε από κρίσεις και υποδείξεις αγωνιστών του 21 και άλλων.

Άμέσως μετά την κυκλοφορία του ε' τόμου ο ναύαρχος Κ. Νικόδημος, σε φυλλάδιο που έβγαλε το 1875⁸, ανάιρεσε όρισμένα σημεία της Ιστορίας, σχετικά με τη δράση των Ψαριανών κατά την Έπανάσταση. Με το πλεονέκτημα της προσωπικής του πείρας, ως αγωνιστή του 21, σημειώνει παραλείψεις και σφάλματα γύρω από λεπτομέρειες του ναυτικού Άγώνα, που άφορούν κυρίως σε άριθμούς και ήμερομηνίες, και επιφέρει διορθώσεις παραπέμποντας στο «Υπόμνημά» του⁹. Μάλιστα αποδίδει τις λανθασμένες πληροφορίες του Παπαρρηγοπούλου στο ότι δεν συμβουλευθήκε το «Υπόμνημα» κατά τη συγγραφή της Ιστορίας του. Ο Παπαρρηγόπουλος σε άπάντησή του από την «Έφημερίδα»¹⁰ αντιλέγει ότι δεν είναι δυνατό να καταχωρούνται μικρά τοπικά γεγονότα σε μία γενική Ιστορία ως προς τα σφάλματα που του

6. Μερικά παραδείγματα : οί μέχρι της έποχής ταύτης - οί προδιατελέσαντες, ως Έλληνις έπολιτεύετο - Έλληνοπρεπώς, των όσοι πρότερον άνεζήτουν - των πρότερον άναζητουμένων κ.λ.π.

7. Στο κεφ. «Άποδημίοι προυχόντων» της δεύτερης έκδοσης (τόμ. Ε', σελ. 463) αναλύει τη διακήρυξη του Μωάμεθ προς τους άποδημοΐντες Έλληνες, ενώ στην πρώτη έκδοση την μνημόνευε άπλως. Για τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή προσθέτει στη δεύτερη έκδοση τόν όρο της

θρησκευτικής προστασίας (τόμ. Ε', σελ. 586). Παραλείψεις λεπτομερειών βλ. στις σελ. 751, 789 (β' έκδ.) — 815, 856 (β' έκδ.) κ.λ.π.

8. Κ. Νικόδημος, Άπάντησις εις τὰ περι Ψαριανών έσφαλμένως γραφέντα εν τῷ ε' τόμῳ της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγοπούλου, εν Άθήναις 1875.

9. Κ. Νικόδημος, Υπόμνημα της νήσου Ψαρών, Άθήνησι 1862, τόμοι 2.

10. «Έφημερίς», άριθ. 48, 18 Φεβρ. 1875.

καταλογίζονται, υπόσχεται νὰ διορθώσει τὰ βασικότερα, πράγμα πού γίνεται στή δεύτερη ἔκδοση.

Ἐνα δεύτερο φυλλάδιο κυκλοφόρησε τὸ ἴδιο ἔτος ὁ Ν. Κοτζιᾶς¹¹, ὅπου κατηγορεῖται ὁ Παπαρρηγόπουλος ὁμοίως γιὰ σφάλματα καὶ παραλείψεις ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν Ψαῶν στὴν Ἐπανάσταση. Ἐπαναλαμβάνει περίπου τίς κρίσεις τοῦ Νικοδήμου, ἀλλὰ σὲ τόνο ὀξύτερο καὶ ἐριστικότερο. Ψέγει τὸν Παπαρρηγόπουλο, μεταξὺ τῶν ἄλλων, γιὰ μεροληψία κατὰ τῶν Ὑδραίων, γιὰ τὴν προχειρότητα μὲ τὴν ὁποία ἐρεύνησε τὰ ἐπίσημα ἀρχεῖα καὶ τέλος γιὰ κάποια ξενομανία σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τῆς βιβλιογραφίας του : «Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ὅμως, φαίνεται, ὅτι προτιμᾷ τὰς ἡμαρτημένας εἰδήσεις, ἀρκεῖ μόνον αὐταῖ νὰ πηγάζουν ἐξ ἄλλοφύλων»¹². Ἀπὸ τίς ὑποδείξεις τοῦ Νικοδήμου καὶ τοῦ Κοτζιᾶ ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπέφερε ἐλάχιστες μεταβολές στή δεύτερη ἔκδοση¹³.

Ἄλλα βοηθήματα τὰ ὁποῖα συμβουλευέται γιὰ τίς προσθήκες εἶναι τὰ «Ἡμερολόγια» τοῦ ναυάρχου Ἀναστ. Τσαμαδοῦ, πού κυκλοφόρησαν τὸ 1886¹⁴, μία χειρόγραφη ἱστορία γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἀλῆ - πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων, τὴν «Ἱστορία τῆς Ραγούζης» τοῦ Ἑγγελ¹⁵, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀποδημία τῶν εὐγενῶν στὴ Δύση κ. ἄ.

Οἱ παραλείψεις στή δεύτερη ἔκδοση ἀφοροῦν σὲ παραγράφους, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀνέπτυξε προσωπικὲς τοῦ ἀπόψεως ἐπάνω σὲ θέματα τῆς Ἐκκλησίας, τῆς νεοελληνικῆς συνείδησης, τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνα κ. ἄ. Στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς Ἱστορίας, στὸ κεφάλαιο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ ἐνοπλά κινήματα τοῦ ἐλληνισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, ὁ συγγραφέας ὑπεστήριξε ὅτι στὸν ιη' αἰῶνα ἐπικρατοῦσε στοὺς ὑποδούλους «Ἕλληνες ἢ χριστιανικὴ συνείδηση, ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἀτονότερη : «οἱ πατέρες ἡμῶν ἠγωνίζοντο ὡς Χριστιανοὶ μᾶλλον κατὰ τῶν μωαμεθανῶν ἢ ὡς Ἕλληνες κατὰ τῆς ξενικῆς κυριαρχίας»¹⁶. Ἡ περι-

11. Ν. Κοτζιᾶς, *Κρίσεις τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου*, Ἐν Ἀθήναις 1875.

12. ἔ. ἄ., σελ. 13.

13. Διορθώνει τίς ἡμερομηνίες πού ἀναφέρονται στὴν ἐπανάσταση τῶν νησιῶν Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαῶν τὸ 1821, σελ. 846 (α' ἔκδ.) - 780 (β' ἔκδ.) καὶ μία λεπτομέρεια σὲ ὀνόματα πυρπολητῶν Ψαριανῶν, σελ. 868 (α'

ἔκδ.) - 801 (β' ἔκδ.).

14. *Ἱστορικὰ Ἡμερολόγια τῶν Ἑλληνικῶν ναυμαχιῶν τοῦ 1821, ἐκ τῶν ἡμερολογίων τοῦ ναυάρχου Ἀν. Τσαμαδοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1886· παράθεση ἀποσπασμάτων βλ. στίς σελ. 723 καὶ 795 (β' ἔκδ.).

15. I. Chr. Engel, *Geschichte des Freystaates Ragusa*, 1807.

16. σελ. 611, β' ἔκδ.

κοπή του χωρίου αυτού φανερώνει, ότι εδώ ο Παπαρρηγόπουλος συλλαμβάνει κατά τρόπο πιο ολοκληρωμένο την ένότητα της φυλής μέσα στην ιστορία : βαθύτερα από τη χριστιανική συνείδηση διαπιστώνει προϋπάρχουσα την έθνική συνείδηση του γένους, χάρη στην οποία επιβιώνει πάντα, μέσα από τις όποιεςδήποτε συνθήκες.

Σε άλλο σημείο ο συγγραφέας παραλείπει μία παράγραφο αναφερομένη στην υπερεθνική ακτινοβολία της Έκκλησίας. Εκεί υπεστήριζε ότι, αν δεν έχανόταν ή Κωνσταντινούπολη το 1453, ή ορθόδοξη Έκκλησία θα μπορούσε να δώσει άλλη όψη στη μεταρρύθμιση του ιστ' αιώνα : οι διαμαρτυρόμενοι θα προσέγγιζαν την ορθόδοξη Ανατολή και δεν θα κατέληγαν στις γνωστές δογματικές ακρότητες¹⁷. Σχετικά με την Επανάσταση του 1821, εγκαταλείπει στη δεύτερη έκδοση την άποψη ότι ο Άλφ - πασάς, αν είχε την κατάλληλη πολιτική δεξιότητα, θα μπορούσε να προσεγγίσει τους Έλληνες, να προσηλυτισθεί στο Χριστιανισμό και να ιδρύσει δικό του ανεξάρτητο κράτος, καθιστώντας έτσι περιττή την Επανάσταση¹⁸. Μία άλλη παράλειψη αναφέρεται στο νεοελληνικό πολιτισμό και τις μελλοντικές προοπτικές του και φαίνεται να εκφράζει κάποια συντηρητικότερη αντίληψη. Στη σχετική παράγραφο διετύπωνε τη γνώμη, ότι ή σύγχρονη πραγματικότητα (μετά την Επανάσταση) επιβάλλει στην Ελλάδα να στραφεί προς το δυτικό πολιτισμό, γιατί μόνο από μια τέτοια έναρμόνια επαφή θα μπορέσει να ανακτήσει πλήρως τις πολιτικές και πνευματικές της δυνάμεις¹⁹.

Η πιο χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στις δύο εκδόσεις έγκειται στη σταθερή χρήση του όρου νέος έλληνισμός στη δεύτερη έκδοση. Ένω στην πρώτη έκδοση χρησιμοποιούνται αδιαφόρως οι όροι έλληνικόν έθνος και έλληνισμός, εδώ αντικαθίστανται από το συγκεκριμένο όρο νέος έλληνισμός. Αξιοσημείωτος είναι ο υπότιτλος «έπιτολή του νέου έλληνισμού» στο ιγ' βιβλίο, το αναφερόμενο στη χρονική περίοδο 1204 - 1453. Η αντικατάσταση αυτή σκοπεύει να κάμει εμφανέστερη τη νέα περίοδο της ελληνικής ιστορίας, ή οποία ανατέλλει στις αρχές του ιγ' αιώνα και διαμορφώνεται ως αυτόνομη ένότητα μέσα στην καθολική πορεία του έλληνισμού. Ο όρος υπάρχει συχνότερα εκεί όπου γίνονται προσθήκες στη δεύτερη έκδοση, αλλά τακτικά παίρνει τη θέση και των άλλων προϋπαρχόντων όρων, λιγότερο κυριολεκτικών. Πιο αποφασιστικά δείχνει την κατίσχυση του νέου όρου ή χρήση του στους

17. σελ. 472, β' έκδ.

19. σελ. 731, β' έκδ.

18. σελ. 651, β' έκδ.

τίτλους και υποτίτλους τῶν βιβλίων και τῶν κεφαλαίων τοῦ ε' τόμου²⁰. Ὡς πρὸς τὸν ὅρο μεσαιωνικός, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι κυριαρχεῖ ἀπολύτως στὴ δεύτερη ἐκδοση, ἀντικαθιστώντας τὸν ὅρο βυζαντινός : τὸ Βυζάντιο ἔχει πλέον ἀποκατασταθεῖ πλήρως μέσα στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους²¹.

Ἡ ἐξαρση τοῦ ὅρου νέος ἑλληνισμός στὴ δεύτερη ἐκδοση δὲν ἔχει καθόλου τυπικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ σημαίνει τὴ θέληση τοῦ ἱστοριογράφου νὰ τονίσει τὴ σχέση τῆς νέας Ἑλλάδας μὲ τὸ παρελθόν της και συγχρόνως νὰ τὴν προβάλει ὡς ἐνότητα μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, προβλήματα και ἐπιδιιώξεις. Τὴ στροφή τοῦ Παπαρρηγοπούλου πρὸς τὰ σύγχρονα νεοελληνικά πράγματα φανερώνει ὁ πρόλογος, τὸν ὁποῖο προέταξε στὸν ε' τόμο τῆς δεύτερης ἐκδοσης. Ἐκεῖ περιγράφει συνοπτικά τὴν πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ (1887), ἐλέγχοντας συγχρόνως τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὰ χρόνια αὐτά. Ὅλο τὸ κείμενο ἀποπνέει τὴν πικρία του, γιατί σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ ἐλληνικὴ πολιτεία δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἐθνικὴ ἀποστολὴ της : «Δυστυχῶς ἐπὶ τῆς τελευταίας ἐξηκονταετίας οὔτε τὸ ἐνεστὼς ἡμῶν ἐρρυθμίσθη, οὔτε τὸ μέλλον παρεσκευάσθη»²².

Μὲ τὶς βελτιώσεις, οἱ ὁποῖες γίνονται στὴ δεύτερη ἐκδοση τῆς Ἱστορίας, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπιτυγχάνει νὰ δώσει πληρέστερη ἐνότητα στὸ ὕλικό του, νὰ διαχωρίσει ἀσφαλέστερα τὶς ἐπὶ μέρους νοηματικὲς ἐνότητες και νὰ τονίσει ἰδίως τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς πορείας τοῦ ἐλληνισμοῦ, τὴν νεοελληνικὴ πραγματικότητα, ἐξαίροντας τὸ χαρακτήρα της. Ἐξ ἄλλου μὲ τὶς ποικίλες διορθώσεις και διασαφήσεις ἡ δεύτερη ἐκδοση παρουσιάζεται πιὸ ὁλοκληρωμένη, ἱστορικὴ και ἐκφραστικὴ.

Κ. Λάππας — Π. Μιχαήλδης

20. Τὰ βιβλία ιγ' - ιε' ἔχουν τίτλο νέος ἑλληνισμός, ἀντιστοίχως πρὸς τὸν τίτλο μεσαιωνικός ἑλληνισμός τῶν προηγουμένων βιβλίων (θ' - ιβ'). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, τὰ κεφ. γ' - η' τοῦ ιδ' βιβλίου τιτλοφοροῦνται τὰ πέντε πρῶτα «Ὁργάνωσις τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ...» και τὸ τελευταῖο «Ἐνοπλοὶ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ διαμαρτυρίαι». Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου βλ. Ζακυθηνός Δ., *Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1962,

σελ. 7 κ.ε.

21. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντικατάσταση τῶν ὀρων βυζαντινός - μεσαιωνικός βλ. στὸν γ' τόμο τῆς δεύτερης ἐκδοσης, σελ. 25 κ.ε. Ἐπίσης στοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* (Ἡ πρώτη μορφή: 1853), ἔ. ἀ., σελ. 10, 19.

22. Τὸ κείμενο τοῦ προλόγου τοῦ ε' τόμου (β' ἐκδ.) εἶναι ἀναδημοσιευμένο μὲ εἰσαγωγὴ στοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Προλεγόμενα*, ἔ. ἀ., σελ. 96 και 155 - 163.